فصل ۳

درس ۷: تاریخ ادبیات فارسی در قرن‌های دهم و یازدهم

مفاهیم آموزشی

قرن دهم: در قرن دهم، حکومت در دست جانشینان تیمور بود. اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در این دوره به‌طور کلی و وضع ادبیات نیز به تبع آن آشفته بود.

✪ دو جریان شعری قرن دهم

۱- شعر لطیف و فصیحی که به‌صورت طبیعی و به شیوه کسانی مثل حافظ و سعدی در جریان بود و بابافغانی شیرازی از نمایندگان آن است.

۲- مکتب وقوع که نتیجهٔ چاره‌اندیشی شاعران برای تغییر سبک و رهایی از گرفتاری تقلید بود که البته بی‌نتیجه ماند.

یادآوری: تسلّط طولانی مدّت مغولان و تیموریان بر ایران و ویرانی‌هایی که به بار آوردند، دانش، فرهنگ و ادبیات را تحت تأثیر خود قرار داد. بعد از ظهور شاعران بزرگی مثل سعدی، مولانا و حافظ، جایی برای رشد زبان و ادبیات فارسی و ادیبان باقی نماند. در این زمان سبک عراقی از واقعیت دور شده و کاملاً جنبهٔ ذهنی و تخیّلی یافته بود و شاعران معتقد بودند باید به حقیقت‌گویی و واقع‌گویی بازگشت.

✪ دلایل استحکام و استقرار زبان فارسی در شبه قارهٔ هند

۱- کم‌توجّهی و بی‌مهری شاهان صفوی نسبت به شاعران

۲- شاعرنوازی و ادب‌گرایی سلاطین هند

۳- تأثیر پذیرفتن فرهنگ هند از فرهنگ ایرانی

۴- استقبال فضلای هند از تألیف کتاب و سرودن شعر به زبان فارسی

۵- بها دادن فضلا به فرهنگ فارسی

۶- سخن گفتن شاهان گورکانی به زبان فارسی

۷- همه‌گیر و رسمی شدن زبان فارسی (زبان فارسی تا زمان حاکمیت استعمار انگلیس در هند، زبان رسمی آن دیار بود.)

نکته: هم‌زمان با رشد ادبیات در هند، اصفهان پایتخت و محل اجتماع شعرا و فضلا بود و از دیدگاه ادبی توسعه یافت.

✪ کانون‌های مهم شاعران، هنرمندان و دانشمندان در قرن دهم

اصفهان
خراسان
آذربایجان
نواحی مرکزی ایران

عوامل تأثیرگذار در رشد شعر و شاعری، هنر و معماری در دورهٔ صفویه

۱- شاهان صفوی هر چند در نفوذ زبان ترکی در ایران سهم فراوان داشتند؛ اما به زبان فارسی کتاب نوشته یا شعر گفته‌اند.

۲- بعضی از شاهان صفوی مقام شیخی و رهبری طریقت داشتند و باید خود را در مقام فرهنگی والایی نگه می‌داشتند.

۳- شاهان صفوی با رؤسای مذاهب در تماس بودند.

۴- شاهان صفوی رقبایی چون شاهان عثمانی و هندی داشتند که آنها نیز به مسائل فرهنگی توجّه نشان می‌دادند.

معروف‌ترین شاعران این قرن:

نام شاعر	ویژگی‌های شعری
بابافغانی شیرازی	دقّت، ظرافت و رقّت معانی
وحشی بافقی	سبک شعرش حد واسط سبک عراقی و سبک هندی است و واقع‌گرایی شاخصهٔ اصلی شعر او است.
محتشم کاشانی	سرودن اشعار مذهبی؛ ترکیب‌بند عاشورایی وی زبانزد است.

@KonkurVIPRoom

قرن یازدهم

حکومت صفویه مذهب شیعه را رواج داد و به شعر ستایشی، درباری و عاشقانه‌های زمینی بی‌توجّه بود. در این دوره، شعر در میان عامه رواج یافت و همهٔ گروه‌ها و طبقات اجتماعی ادعای شاعری داشتند. (شعر از مدرسه به بازار آمده بود.)

مفاهیم شعری در قرن یازدهم (حکومت صفویه)

۱- پند و اندرز
۲- توصیف و بیان امور طبیعی
۳- تبدیل موضوعات و تمثیلات کهن به مضامین تازه و به زبان جدید

✪ دلایل همگانی شدن شاعری در دورهٔ صفویه

۱- وابسته نبودن شعر به دربار و بها ندادن به شعر ستایشی
۲- رفاه اقتصادی مردم
۳- آبادانی شهرهای ایران
۴- رونق تجارت و کسب و کار
۵- آشنایی ایرانیان با اروپا (به سبب این آشنایی مراکز تجمعی مانند قهوه‌خانه‌ها دایر شد که در آنجا به مشاعره، گفت‌وگو و نقد آثار یکدیگر می‌پرداختند.)

توجّه: در این دوره، قالب قصیده و مدح در دربار شاهان هندی و قالب غزل در ایران رواج داشت.

معروف‌ترین شاعران این قرن:

نام شاعر	قالب شعری	ویژگی‌های شعری
کلیم کاشانی	غزل	ابداع معانی و خیال‌های رنگین، کاربرد ضرب‌المثل‌ها و الفاظ محاوره؛ وی به‌سبب به‌کار بردن مضمون‌های ابداعی فراوان «خلّاق‌المعانی ثانی» لقب گرفت.
صائب تبریزی (معروف‌ترین شاعر سبک هندی)	غزل	ذوق و اندیشهٔ فراوان در غزل به‌ویژه در برخی تک‌بیت‌هایش که همانند ضرب‌المثل رواج یافته‌اند؛ مضمون‌آفرینی (صائب را خداوندگار مضامین تازهٔ شعری دانسته‌اند.)
بیدل دهلوی	غزل	کاربرد مضمون‌های بدیع و گاه دور از ذهن، مضمون‌های پیچیده و استعاره‌های رنگین و خیال‌انگیز و سرشار از ابهام و تخیل‌های رمزآمیز شاعرانه.

نکته: «خلّاق المعانی اوّل» لقب کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، شاعر ایرانی نیمهٔ نخست قرن هفتم هجری و آخرین قصیده‌سرای بزرگ ایران در اوایل حملهٔ مغول است که در گیر و دار هجوم‌ها و قتل عام‌های آنان از میان رفت. آرامگاه وی در اصفهان واقع است.

خودارزیابی ۶۱

۱- ✪ ابیات زیر را ... :

بخیهٔ کفشم اگر دندان‌نما شد، عیب نیست — خنده می‌آرد همی بر هرزه‌گردی‌های من
ریشهٔ نخل کهن‌سال از جوان افزون‌تر است — بیشتر دلبستگی باشد به دنیا پیر را صائب تبریزی

ابیات نشان‌دهندهٔ مضمون‌آفرینی صائب است که این مضمون‌آفرینی از طریق کاربرد اسلوب معادله و کنایه صورت گرفته است.
کنایه: بخیهٔ کفش دندان‌نما شدن ← آشکار شدن مشکلی یا عیب چیزی
نازک‌اندیشی و مضمون آفرینی: بخیهٔ دندان‌نما (پاره شدن کفش و معلوم شدن انگشتان را خندیدن کفش دانسته است.)
اسلوب معادله: بیت دوم

۲- زبان فارسی در ... ؟ فرهنگ هند در این دوره از فرهنگ ایرانی همچنان تأثیر می‌پذیرفت و فضلای هند از تألیف کتاب و سرودن شعر به زبان فارسی و بها دادن به فرهنگ آن استقبال می‌کردند.
شاهان گورکانی هند نیز همگی به فارسی سخن می‌گفتند. زبان فارسی که در شبه قارهٔ هند استحکام و استقرار لازم را به‌دست آورده بود، همه‌گیر و رسمی شد و تا زمان حاکمیت استعمار انگلیس در هند زبان رسمی آن دیار بود.
در ایران نیز هر چند شاهان صفوی در نفوذ زبان ترکی سهم فراوان داشتند، کم و بیش به زبان فارسی نیز کتاب نوشته یا شعر گفته‌اند یا به نوعی توجّهی به ادب نشان داده‌اند و به طور کلّی شعر و شاعری، هنر و معماری مورد توجّه قرار گرفت. به‌جز اصفهان مناطق دیگر ایران هم رشد و توسعه و شور و جنبشی یافت؛ مثلاً خراسان، آذربایجان و نواحی مرکزی ایران نیز از کانون‌های مهم شاعران، هنرمندان و دانشمندان بود.

@KonkurVIP Book

۳- ✪ ویژگی‌های عمدهٔ شعر... :

برق با شوقم شراری بیش نیست — شعله طفل نی سواری بیش نیست
لاله و گل زخمی خمیازه‌اند — عیش این گلشن خماری بیش نیست
تا به کی نازی به حسن عاریت؟ — ما و من آیینه‌داری بیش نیست
می‌رود صبح و اشارت می‌کند — کاین گلستان خنده‌واری بیش نیست
غرقهٔ وهمیم؛ ورنه این محیط — از تنک آبی کناری بیش نیست
ای شرر، از همرهان غافل مباش — فرصت ما نیز باری بیش نیست
بیدل، این کم‌همتان بر عزّ و جاه — فخرها دارند و عاری بیش نیست

بیدل دهلوی

مضمون‌آفرینی و استعاره‌های رنگین از بارزترین ویژگی‌های شعر بیدل است که در این غزل هم نمود دارد؛ مثل محیط، گلشن، گلستان. کاربرد واژگان عامیانه چون «خمیازه» و «تنک» نیز این غزل را در شمار آثار قرن یازدهم قرار می‌دهد. تخیّل رمزآلود نیز از دیگر ویژگی‌های بارز شعر بیدل است که در این شعر نیز نمایان است (بیت دوم).

بیان احوال شخصی و تأکید بر بی‌ثباتی و ناپایداری از مشخصه‌های فکری این غزل است.

۴- ✪ چه عواملی موجب... ؟ بی‌توجّهی و بی‌مهری شاهان صفوی نسبت به شاعران و شاعرنوازی و ادب‌گرایی سلاطین هند، موجب شد شاعران برای امرار معاش یا ثروت‌اندوزی راهی دیار هند شوند؛ زیرا در آنجا هنوز بازار قصیده و مدح رواج داشت.

۵- شهرت محتشم کاشانی ... . در سرودن شعرهای مذهبی و مرثیه‌سرایی مشهور است. شعر عاشورایی خود را در قالب ترکیب‌بند سرود (این ترکیب‌بند عاشورایی او زبانزد است). توانایی او در سرودن مرثیه و البته ترکیب‌بند معروفش تا اندازه‌ای است که او را «پدر مرثیه‌سرایی ایران» دانسته‌اند.

۶- در قرن هشتم ... ؟ خواجوی کرمانی با سرودن چند مثنوی به پیروی از پنج گنج نظامی در عین تأثیرپذیری از گذشتگان، استادی و توانایی خود را در شاعری نمایان ساخت.

حافظ نیز با تلفیق عشق و عرفان که هر یک از مضامین دوره‌های قبل بودند، غزل فارسی را به کمال رساند؛ به‌نحوی که در غزل او فرهنگ گذشتهٔ ایران با همهٔ کمال ایرانی - اسلامی خود نمایان می‌شود.

۷- ابیات زیر را ... :

لب و دندان سنایی همه توحید تو گوید — مگر از آتش دوزخ بودش روی رهایی — سنایی
چو او شهر ایران به گشتاسب داد، — نیامد تو را هیچ از آن تخت یاد — فردوسی

الف) مجاز را در بیت‌های بالا بیابید و معنای حقیقی و غیرحقیقی هرکدام را مشخص کنید.

لب و دندان ← معنای حقیقی: از اعضا و اجزای بدن - معنای مجازی: همهٔ وجود

شهر ایران ← معنای حقیقی: جزئی از کل کشور - معنای مجازی: کشور ایران (سرزمین ایران)

تخت ← معنای حقیقی: سریر، اورنگ - معنای مجازی: فرمانروایی - پادشاهی

ب) نشانه‌های هجایی و پایه‌های آوایی بیت‌ها را مشخص کنید.

پایه‌های آوایی	لَ	بُ	دن	دا	نِ	سـ	نا	یی	هَ	مِ	تو	حیـ	دِ	تُ	گو	ید
	مـ	گ	رز	آ	تـ	شـ	دو	زخ	بُ	وَ	دَش	رو	یِ	رَ	ها	یی
نشانه‌های هجایی	U	U	–	–	U	U	–	–	U	U	–	–	U	U	–	–

پایه‌های آوایی	چُ	او	شَهـ	رِ	ایـ	ران	بِ	گشـ	تا	سب	داد
	زَ	یا	مَد	تُ	را	هیـ	چَ	زان	تَخـ	ت	یاد
نشانه‌های هجایی	U	–	–	U	–	–	U	–	–	U	–

ارزشیابی مستمر

۱ درست یا نادرست بودن جمله‌های زیر را مشخّص کنید. (۰/۷۵ نمره)

الف) مکتب وقوع نتیجهٔ چاره‌اندیشی شاعران برای تغییر سبک و رهایی از گرفتاری تقلید نبود. ☐ درست ☐ نادرست

ب) هم‌زمان با رشد ادبیات در هند، اصفهان نیز از دیدگاه ادبی توسعه یافت. ☐ درست ☐ نادرست

پ) بهزاد در دورهٔ شاه اسماعیل از مفاخر هنر به شمار می‌رفت. ☐ درست ☐ نادرست

۲ جاهای خالی را پر کنید. (۰/۵)

الف) قالب ..... برای پرداختن به مسائل اجتماعی و انتقادهای سیاسی در قرن دهم مناسب نبود.

ب) شاهان گورکانی هند همه به زبان ..... سخن می‌گفتند.

۳ همهٔ گزینه‌ها به جز گزینهٔ .....، دربارهٔ مضامین شعر در عصر صفوی درست است. (۰/۲۵)

الف) پند و اندرز ب) توصیف و بیان امور طبیعی

پ) شعر ستایشی و درباری و عاشقانه‌های زمینی ت) تبدیل موضوعات کهن به مضامین تازه

۴ ✪ کدام گزینه دربارهٔ نام‌دارترین شاعران سبک هندی نادرست است؟ (۰/۲۵)

الف) کلیم کاشانی را به سبب به‌کار بردن مضمون‌های ابداعی، «خلّاق المعانی ثانی» نامیده‌اند.

ب) صائب را «خداوندگار مضامین تازهٔ شعری» دانسته‌اند.

پ) بیدل را به سبب سرودن غزل‌های خیال‌انگیز و به کار بردن مضمون‌های بدیع و گاه دور از ذهن می‌شناسیم.

ت) محتشم کاشانی شاعر پارسی‌گوی سدهٔ دهم که در سرودن شعر عاشقانه معروف است.

۵ هر یک از توضیحات ستون «الف» را به گزینهٔ مربوط به آن در ستون «ب» وصل کنید. (یک مورد در ستون «ب» اضافه است.) (۱) (تهران ـ نمونه دولتی ولایت ـ خرداد ۹۷)

«الف»	«ب»
بسیاری از تک بیت‌های غزل او ضرب‌المثل شده‌اند.	• بابافغانی شیرازی
دقّت، ظرافت و رقّت معانی از ویژگی‌های شعر اوست.	• وحشی بافقی
در سرودن شعر مذهبی معروف است.	• محتشم کاشانی
سبک شعرش حد وسط سبک عراقی و هندی است.	• صائب تبریزی
	• بیدل دهلوی

۶ قلمرو فکری بیت زیر را بنویسید. (۰/۲۵)

هر دم چو تاک بار درختی نمی‌شویم چون سرو بسته‌ایم به دل بار خویش را صائب

۷ ✪ چه عواملی باعث شد شاعران ایرانی به دربارهای هند روی آورند؟ (دو مورد) (۱) (آبادان ـ مدرسهٔ شاهد خاتم الانبیاء ـ خرداد ۹۷)

۸ ✪ چرا شاعران در قرنِ دهم به سوی سبک هندی گرایش یافتند؟ (۱)

۹ بیت زیر را از نظر قلمرو ادبی بررسی کنید. (۲ مورد) (۱)

دل به زبان نمی‌رسد، لب به فغان نمی‌رسد کس به نشان نمی‌رسد، تیر خطاست زندگی بیدل دهلوی

۱۰ ✪ دو جریان شعری قرن دهم را در دوران تیموریان توضیح دهید. (۲)

---

۱ الف) نادرست (۰/۲۵)، ب) درست (۰/۲۵)، پ) درست (۰/۲۵) ۲ الف) غزل (۰/۲۵)، ب) فارسی (۰/۲۵) ۳ گزینهٔ «پ»؛ (۰/۲۵) حکومت صفویه به شعر ستایشی و درباری و عاشقانه‌های زمینی بی‌توجّه بود. گزینه‌های دیگر همگی نکاتی هستند که شاعران در این دوره به آن بیشتر توجّه داشتند. ۴ گزینهٔ «ت» (۰/۲۵) ۵ بسیاری از تک بیت‌های غزل او ضرب‌المثل شده‌اند. ← صائب تبریزی (۰/۲۵)، دقّت، ظرافت و رقّت معانی از ویژگی‌های شعر اوست. ← بابافغانی شیرازی (۰/۲۵)، در سرودن شعر مذهبی معروف است. ← محتشم کاشانی (۰/۲۵)، سبک شعرش حد وسط سبک عراقی و هندی است. ← وحشی بافقی (۰/۲۵) ۶ آزادی و عدم وابستگی (۰/۲۵) ۷ ۱- وابسته نبودن شعر به دربار و ازبین رفتن طبقهٔ مدیحه‌سرایان درباری (۰/۵)، ۲- بها ندادن به شعر ستایشی در ایران و برعکس رونق و رواج داشتن بازار قصیده و مدح در هندوستان (۰/۵) موجب شد تا شاعران مدیحه‌سرا برای امرار معاش یا ثروت‌اندوزی راهی دیار هند شوند. ۸ زیرا سبک عراقی: الف) از واقعیت دور شده بود. (۰/۵) ب) جنبهٔ ذهنی و تخیلی یافته بود. (۰/۵) ۹ مراعات نظیر: دل، زبان و لب، (۰/۵) تشبیه: زندگی (مشبه) به تیر (مشبه‌به) خطا تشبیه شده است. (۰/۵) ۱۰ ۱- شعر لطیف و فصیحی که به‌طور طبیعی و به‌شیوه کسانی مثل حافظ و سعدی در جریان بود و بابافغانی شیرازی از نمایندگان آن است (۱)، ۲- مکتب وقوع که نتیجهٔ چاره‌اندیشی شاعران برای تغییر سبک و رهایی از گرفتاری تقلید بود؛ امّا راه به جایی نبرد و بازتاب طبیعی محیط اجتماعی قرن دهم بود. (۱)

@KonkurVIPBook